KIRGIZCA'DAKİ -KXR- EKİNİN KULLANIMI ÜZERİNE

On the Use of the Suffix “-KXr-” in the Kyrgyz

Lira MAIRAMBEK KYZY¹

Öz

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede ekler, yapım ekleri ve çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Çekim ekleri cümlede sözcüklerin anlam ilişkisi kurmasına yardımcı olurken, yapım ekleri ise, isim ve fiil köklerine ya da gövdelerine gelerek yeni sözcükler türetmekte, dilin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Türkçe, yapım ekleri bakımından oldukça zengindir bir dildir ve bu ekler, eklendiği sözcüğün anlamını ve bazen de türünü değiştirmekte, bu özellikleriyle isimden isim, isimden fiil, fiilden fiil ve fiilden isim türetmektedir. Dilin önemli bir parçası olan bu ekler sadece sözcük türetmekle kalmayıp zamanla ses bilgisel, anlamsal ve işlevsel değişmelere uğrayarak ifade olanaklarını da geliştirmektedir. Bu tür eklerden biri -KXr- ekidir ve Eski Türkçe döneminden itibaren genelde geçişli-ettirgenlik eki olarak bilinmektedir. Günümüzde bu ek kimi Türk lehçelerinde zamanla kullanımdan düşmüş veya erimiş olmasına rağmen, kimi Türk lehçelerinde varlığını sürdürerek çeşitli işlev ve alomorflarıyla birlikte karşımıza çıkmaktadır. -KXr- ekinin zengin varyasyonunu ve farklı kullanımlarını barındıran Türk lehçelerinden biri de Kırgızcadır. Bu çalışmada Kırgızcadaki -KXr- ekinin işlevlerini, farklı biçimlerini ve özelliklerini ele almak ve kullanım alanlarını örnekleriyle beraber tespit etmek amaçlanmaktadır. Kırgızcadaki -KXr- eki bugüne kadar gramer kitaplarında çatı kategorisi altında ettirgenlik eki olarak değerlendirilse de ekin her zaman ettirgenlik işlevini yerine getirmediği, zamanla kullanım alanı genişerek farklı işlevler kazandığı görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kırgızca, -KXr-eki, fiil, ettirgenlik, emir kipi

Abstract

In Turkic languages, which is an agglutinative language, there are two types of suffixes: derivational and inflectional. While inflectional suffixes help the words establish a meaning relationship in a sentence, derivational suffixes are added to the noun and verb roots to form new words and play an essential role in developing the language. Turkic languages are rich in terms of derivational suffixes, which change the meaning and sometimes the type of the added word. These features derive nouns

¹ Doktora. Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, lira1990@inbox.ru, <http://orcid.org/0000-0002-8601-8011>

from the noun, the verb from a noun, verb from the verb, and the noun from the verb. These suffixes, which are an important part of the language, not only form words but also develop the possibilities of expression, undergoing phonological, semantic, and functional changes over time. One of such suffixes is -KXr- and it is generally known as transitive-causative suffix since the Old Turkic period. Today, although this suffix fell out of use or vanished in some Turkic languages over time, it continues to exist in some Turkic languages and appears with various functions and allomorphs. One of the Turkic languages that contain many variations and different uses of the -KXr- suffix is Kyrgyz. The purpose of this study is to discuss the functions, various forms, and features of the -KXr- suffix in the Kyrgyz and identify areas of its use with examples. Although the -KXr- suffix in Kyrgyz has been considered as a causative suffix under the voice category in grammar books, it is seen that the suffix does not always fulfill the causative function, and its usage area has developed over time, gaining different functions.

Keywords: Kyrgyz, the suffix of -KXr-, verb, causative, imperative

GİRİŞ

Türkçe sadece sözcükler açısından değil, ekler bakımından da zengin ve üretken bir dildir. Bu ekler sözcüğün kök ve gövdelerine eklenerek yapım ve çekim ekleri oluşturmanın yanı sıra, sözcüklerin farklı anlamlar ve işlevler kazanmasını sağlamakta ve dilin anlatım gücünü geliştirmektedir. Bu tür eklerden biri -KXr- ekidir. Bu ek bazen düz bazen yuvarlak ünlülü biçimleriyle yazılarak genelde yansımalı sözcüklerden fiiller türetme ve ettirgenlik işlevinde kullanılmaktadır.

Ekin biçimi ve kullanımıyla ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Yuldaşev, Türkçedeki -*kır/-ker* ve -*kar/-kâr* eklerini fiil yapım ekleri kategorisinde iki farklı ek olarak ele almaktadır. 1) En eski türev şekil olan -*kır/-ker* yansımalı ve taklit sözcüklerinden geçişsiz fiiller türetir: *çakır*- “çağırmak”, *kıkır*- “bağırmak”, *sıkır*- “ıslık çalmak”, *kaķır*- “balgam çıkarmak”, *çüçkür*- “hapşirmek” vb. 2) Ekin bir diğer biçimi -*kar/-kâr* ağırlıklı olarak geçişli fiiller yapar: *köz-gâr*- “göstermek”, *suv-ğar*- “sulamak”, *kut-kar*- “kurtarmak”. Bazen geçişsiz fiiller türettiği de görülmektedir: *taz-ğar*- “kelleşmek”, *süt-ger*- “süt gibi olmak”, *küz-ger*- “güzün yaklaşması” (Yuldaşev, 1988, ss. 431-432). Ekin geniş ünlülü şekilleri de bulunmaktadır. Atalay, fiilden fiil yapan -*ğar*- eki için *başğar*- “başarmak”, *otğar*- “otarmak, otamak”; isimden fiil yapan +*kar*- eki için *kutkar*- “kurtarmak”, *atkar*- “atla bir adamı geçirmek”; +*ker*- eki için *esker*- “hatırlamak, tebliğ etmek”; ses taklidi sözcüklere gelen -*kır*- eki için *haykır*- “bağırmak”, *hafkır*- “köpek havlamak” örneklerini vermektedir (Atalay, 1941, ss. 300, 304). -KXr ekinin tarihi Türk lehçelerindeki kullanım özelliklerine baktığımızda, ekin Eski Türkçeden itibaren var olduğunu görmekteyiz.

Gabain, ekin Eski Türkçede -*ğur/-gür*-, -*kır/-kür*- ekinin -*ğ+u-r* şeklinde teşekkül ettiğini belirtir ve *tirğür*- “diriltmek”, *amırtgur*- “teskin etmek”, *azğur*- “azdırmak, ayartmak” örneklerini verir (2007, ss. 59, 128). Bunun yanı sıra Eski Türkçede isimden fiil yapan +*ğar*-/+*ger*-, +*kar*-/+*ker*- eklerinin sık kullanılmadığını ifade ederek *köñülker*- “düşünmek”, *tüpker*- “tahkik etmek, aslını araştırmak”, *birger-ü* “beraber”; yansımalı kelimelerden fiil türeten +*kır*-/+*kir*-, +*ğır*- ekleri için ise *kıkırış*- “kıkırdaşmak, bağırışmak”, *aykır*- “haykırmak”, *yañkır*- “yankılanmak, yansımak”, *alaķır*- “bağırmak” örneklerini göstermektedir (Gabain, 2007, s. 49). Bu durumda ek, Eski Türkçede geçişli fiiller, isimden fiiller ve yansımalı sözcükler türetmede kullanılmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde, Eski Türkçede olduğu gibi, isimden fiil türeten geniş ünlülü +*Gar*-/+*Kar*-, ses yansımalı isim köklerinden oluş bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller türeten +*Ğır*-/+*Kır*- ve ettirgenlik belirten -*ĞUr*-/-*Kur*-, -*ĞUz*- ekleri bulunmaktadır (Güner, 2008, ss. 121-122, 191, 195). Ancak *Divanü Lügati't Türk*'te, ekin bu işlevlerinin yanı sıra, eylemin henüz

gerçekleşmediğini, gerçekleşmek üzere olduğunu anlatan bir işlevle kullanıldığı da görülmektedir (Toprak, 2003a, ss. 241-242). Ekin Karahanlı döneminden itibaren ses ve anlam değişmesine uğramaya başladığı anlaşılmaktadır.

Karahanlı Türkçesinin devamı olan Harezmi Türkçesinde de ekin isimden geçişli fiiller türeten +Gar-/ +Kar- ve ettirgenlik yapan -GUr/-Kur-, -Gİz/-GUz- eklerinin korunduğu ancak z'li biçimlerinin yaygınlaştığı ve r'li biçimlerle karışık kullanıldığı görülmektedir (Toprak, 2005b, ss. 61, 111-112).

Ek Çağatay Türkçesinde de kullanılmakta ve üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır:

1) Yuvarlak ünlülü -ğur/-kur-, -gür/-kür eki olumsuz fiil kök ve gövdelerine gelerek düşkünlük bildiren sıfatlar yapmaktadır: *çıkğur* "hücum, saldırı", *oyğanmağur* "kolay kolay uyanmayan bir kimse", *toyğur* "kolayca doyabilen".

2) Geniş ünlülü -ğar/-kar- eki isimlere gelerek fiiller yapmaktadır: *başkar-* "öncülük etmek, kılavuzluk etmek" *kutkar-* "kurtarmak".

3) Geniş ve yuvarlak ünlülü -ğar/-ger-, -kar/-ker-, -ğur/-gür-, -kur/-kür- ve -ğuz/-güz- ekleri fiil kökünden ettirgen fiiller türetmektedir: *büt-ker-* "bitirmek", *öt-ker-* "geçirmek", *toy-gar-* "doyurmak", *kör-güz-* "göstermek", *oltur-guz-* "oturmak", *tür-güz-* "diriltmek, canlandırmak" (Eckmann, 1988, ss. 39, 44, 47). Çağatay Türkçesindeki bu kullanımlar çağdaş Türk lehçelerinde de devam etmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinde -kır/-ğır- ekinin her şeyden önce yansımalı fiillerin oluşmasında kullanıldığı ve ettirgenlik anlamının sonradan kazanıldığı düşünülmektedir: Az. *hıçkır-*, *muşğur-*, Kar. *kıçkar-* "hıçkırmak", Nog., Tat. *sızgır-* "ısıklık çalmak", Trkm. *pışğur-*, Tat. *püşkir-* "püşkürmek", Eski Uyg. *yanğır-*, Tat. *yanğır-* "yankılanmak" (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011, s. 203). Serebrennikov ve Gadjeva, çağdaş Türk lehçelerindeki geniş ünlülü -kar/-gar- eklerinin ise tekrarlı fiil ekleri olup -ka ve -r biçimlerinin birleşiminden oluştuğunu, asıl anlamın 'tekrar' olup, ettirgenlik anlamının sonradan oluştuğunu belirterek Nog. *suvğar-*, Alt. *sûğar-*, Uyg. *suğar-*, Hak. *suvğar-* "sulamak", Kar-Trok. *aşkar-* "yedirmek", Kzk. *şuğır-* "kızartmak", Tat. *kûtkar-* "kurtarmak" örneklerini göstermektedir (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011, s. 203).

-KXr- ekinin yaygın olarak kullanıldığı Türk lehçelerinden biri de Kırgızcadır. Bu çalışmada, -KXr- ekinin Kırgızcada ne şekilde işlendiği ve hangi işlevlerde kullanıldığı betimsel araştırma yöntemiyle ele alınarak ekin farklı kullanımlarını ortaya koyma amaçlanmaktadır. Örnekler için Yudahin'in *Kırgızca-Orusça Sözdük* (KOS) sözlüğü ve *Kırgız Tilinin Frazelogiyalık Sözdüğü* (KFS) eserleri esas alınmaktadır.

KIRGIZCA'DAKİ -KXr- EKİNİN KULLANIMI

Kırgız Edebi Dilinin Grameri eserinde -KXr ekinin fiilden fiil yapım eki olduğu, ancak çatı kategorisinin gelişmesiyle ekin sözcük yapımı işlevini kaybederek ettirgenlik görevini üstlendiği belirtilmektedir (Abduldayev, Kudaybergenov ve Zaharova, 1987, s. 219). Dolayısıyla bu ek Kırgızca gramer kitaplarında ettirgenlik kategorisinde yer almaktadır (Abduvaliyev, 2008, s. 173) ve ekin eklendiği sözcüğün ses özelliklerine bağlı olarak -kar/-ker-, -kır/-kir-, -kor/-kör-, -kur/-kür-, -kaz/-kez-, -kız/-kiz-, -koz/-köz-, -kuz/-küz-, -ğar/-ger-, -ğır/-gır-, -ğor/-gör-, -ğur/-gür-, -gaz/-gez-, -gız/-giz-, -goz/-göz-, -guz/-güz- olmak üzere çeşitli alomorfları bulunmaktadır (Selçuk, 2013, s. 2248). Ancak elde edilen

örneklere göre, *-KXr* ekinin basit bir ettirgenlik eki olmadığı, çeşitli işlevlere sahip olduğu görülmektedir.

a) Kırgızcada da bu ek ettirgenlik işlevinin dışında, Eski Türkçede olduğu gibi, yansımali sözcüklere gelerek geçişsiz fiiller türetmektedir:

Ay-kır- “haykırmak, bağırarak” (KOS I, s. 31).
Bış-kır- “burnundan solumak, aksırmak” (KOS I, s. 173).
Cõt-kür- “öksürmek” (KOS I, s. 266).
Çüç-kür- “hapşırarak” (KOS II, s. 380).
Iř-kır- 1. “ısıklık çalmak”; 2. “tıslamak (yılanla ilgili)” (KOS II, s. 442).
Ka-kır- “balgam çıkarmak” (KOS I, s. 328).
Kat-kır- “kahkaha atmak, yüksek sesle gülmek” (KOS I, s. 359).
Kıy-kır- “bağırarak, haykırmak” (KOS I, s. 480).
Koř-kur-/oř-kur- “hırlamak, tıksırmak (ürken at hakkında)” (KOS I, s. 411).
Üř-kür- “iç çekmek, derinden nefes vermek” (KOS II, s. 328).

b) Yansımali sözcüklerden yine yansımali sözcükler türetmekte ve bu sözcükler genelde ikileme olarak kullanılmaktadır:

Dañ-gır duñ-gır “paldır küldür, gürültü, patırtı” (KOS I, s. 184).
Düñ-gür düñ-gür “davul sesi, atların ayak sesi taklididir” (KOS I, s. 203).
Duñ-gır duñ-gır “çingirdamak, tıngırdamak” (balalayka sesi taklidi) (KOS I, s. 206).
Kıñ-gır “tınlama, çınlama” (KOS I, s. 491).
Küñ-gür küñ-gür “davul sesi taklidi” (KOS I, s. 468).
Şıñ-gır “ses taklidi” (KOS II, s. 421).

c) Düz ve yuvarlak ünlülü biçimleriyle hem isim hem de fiil köklerine gelerek geçişli fiiller türetmektedir:

Az-gır- “yoldan çıkarmak, kandırmak, ayartmak, kışkırtmak” (KOS I, s. 26).
Büt-kör- “bitirmek” (KOS I, s. 169).
Caz-gır- “kandırmak, baştan, çıkarmak, ayartmak” (KOS I, s. 212).
Cel-gır- “taşkınlık etmek, kendine hâkim olamamak” (KOS I, s. 246).
Cım-kır- “gizlice almak, aşırarak” (KOS I, s. 282).
Ös-kör- “yetiştirmek, beslemek” (KOS II, s. 101).
Ötkör-/ötköz- “bir yerden bir yere geçirmek” (KOS II, s. 102).
Sız-gır- “yağı eritmek, sızdırmak” (KOS II, s. 176).
Tüt-kör- “dayanmak, katlanmak” (KOS II, s. 286).
Ut-kır- “oyunda kaybetmek” (KOS II, s. 310).

ç) Fiil köklerine gelerek sıfatlar yapmaktadır:

Al-gır “alıcı, yakalayıcı”; Ör: *algır kuş* “iyi yakalayan/avcı kuş”, *algır taygan* “avcı tazi, av köpeği”. (KOS I, s. 47).
Bil-gır “bilici, bilen” (KOS I, s. 134).
İl-gır “alıcı, iyi kapan kuşların sıfatı” (KOS I, s. 299).
Kacı-gır 1. “güçsüz, halsiz”, 2. “ihtiyarlara yöneltilen sövgü sözü” (KOS I, s. 315).
Öt-kür 1. “keskin”; 2. “enerjik, atılgan, girişken, cesur” (KOS II, s. 103).

d) Ekin geniş ünlülü şekilleri isimlere gelerek geçişli fiiller türetmektedir:

Añ+gar- “anlamaya çalışmak, anlamak” (KOS I, s. 58).
At+kar-/at+kaz- 1. ata bindirmek; 2. göndermek; 3. “kızı kocaya vermek”; 4. *mecaz.* “yapmak, etmek, gerçekleştirmek” (KOS I, s. 79).
Ayıp+kar- “ayıplamak, kınamak” (KOS I, s. 36).
Baş+kar- “yönetmek, idare etmek” (KOS I, s. 120).
Cam+gar- “düzene sokmak, düzenlemek, toplamak” (KOS I, s. 226).
Es+ker- “hatırlamak, anmak” (KOS II, s. 467).
Kutkar-/kutzkaz- “kurtarmak” (KOS I, s. 452).
Ot+kor-/ot-koz- “otlatmak” (KOS II, s. 84).
Oy+gor- “tahmin etmek, bir sonuca varmak” (KOS II, s. 62).
Su+gar- “toprak, bitki, hayvan vb.ne su vermek” (KOS II, s. 163).
Unut+kar- “unutmuş gibi yapmak, unutmak” (KOS II, s. 305).
Uyat+kar- “utandırmak” (KOS II: 317).

e) Ek z'li ve r'li alomorflarıyla birlikte ettirgen fiiller türetmektedir:

Ayt-kız- “söylettirmek, dedirtmek” (KOS I, s. 35).
At-kız- 1. “atmaya müsaade etmek veya zorlamak; 2. “ateş ettirmek, birisinin üzerine ateş açtırmak” (KOS I, s. 79).
Bar-gız- “bir yere göndermek için zorlamak” (KOS I, s. 110).
Ber-gız- “vermeye mecbur etmek, verdirmek” (KOS I, s. 128).
Bez-gız- 1. “bir şeyden vazgeçmesi için zorlamak”; 2. “iğrenmeyi, nefret etmeyi aşılacak” (KOS I, s. 123).
Bil-gız- 1. “bildirmek, haberdar etmek, öğretmek”; 2. “tabi kılmak, egemenliği altına almak” (KOS I, s. 134).
Bur-ğuz- “döndürtmek, çevirtmek”; Ör: *suu burğuz-* “suyu başka yöne çevirtmek” (KOS I, s. 160).
Buu-ğuz- “bağlatmak, sıkamak” (KOS I, s. 163).
Car-ğuz- “yardırma işi için zorlamak” (KOS I, s. 234).
Ce-gız- 1. “yemeye zorlamak, beslemek”; 2. “ikram etmek, ısmarlamak”; 3. “oyunda (satrançta) yedirmek” (KOS I, s. 243).
Cet-kız- “bir yere ulaştırmak, yetiştirmek” (KOS I, s. 253).
Cuu-ğuz- “yıklatmak” (KOS I, s. 271).
Cür-ğuz- “harekete, eyleme geçirmek, yürümeye zorlamak, yürütmek” (KOS I, s. 274).
Çeç-kız- “çözdürmek, hallettirmek” (KOS II, s. 361).
De-gız- “dedirtmek” (KOS I, s. 189).
Em-gız- “emzirmek” (KOS II, s. 452).
Et-kız- “ettirmek” (KOS II, s. 469).
İl-gız- “astırmak” (KOS I, s. 300).
İy-gız- “eğdirmek”; Ör: *baş iygız-* “boyun eğdirmek” (KOS I, s. 297).
Keç-kız- “bir yerden geçirmek, geçmesine yardım etmek” (KOS I, s. 384).
Kir-gız- “girmeye mecbur etmek, girdirmek, içeriye sokmak” (KOS I, s. 388).
Kiy-gız- “giydirmek, giymeye zorlamak” (KOS I, s. 385).
Köç-küz- “taşınmaya zorlamak, taşıdırtmak” (KOS I, s. 433).
Kuy-ğuz- “döktürmek, dökmeye zorlamak” (KOS I, s. 460).
Kuu-ğuz- “kovdurmak, kovalatmak, takip ettirmek” (KOS I, s. 454).
Kül-ğuz- “güldürmek” (KOS I, s. 463).
Küy-ğuz- 1. “yakmak”; 2. “aşk ateşini yakmak”; 3. “can yakmak, acı vermek” (KOS I, s. 460).
Min-gız- “bindirmek” (KOS II, s. 29).
Oltur-ğuz-/otur-ğuz- “oturtmak, oturmaya mecbur kılmak” (KOS II, ss. 68, 85).
Oy-ğuz- “oydurmak” (KOS II, s. 62).

Oz-gor- “öne geçirmek” (KOS II, s. 61).
Ör-güz- “geçici olarak dinlenerek hayvanları sürmek, hareket ettirmek” (KOS II, s. 99).
Say-ğız- “saplatmak, batırtmak” (KOS II, s. 122).
Sıy-ğız- “sığdırmaya mecbur etmek, sığdırtmak” (KOS II, s. 177).
Siy-ğız- “işetmek” (KOS II, s. 148).
Sor-guz- “emdirmek” (KOS II, s. 156).
Soy-guz- “kestirmek, derisini yüzdürmek” (KOS II, s. 151).
Sun-ğuz- “sundurmak” (KOS II, s. 165).
Sür-güz- “sürttürmek, sürmek” (KOS II, s. 173).
Süy-güz- “sevdirmek” (KOS II, s. 170).
Tart-kız- “çektirmek, çekmeye zorlamak” (KOS II, s. 211).
Tat-kız- “tattırmak” (KOS II, s. 215).
Tay-ğız- “kaydırmak, ayağını kaydırmak”; *Ör*: *coldon tay*- “yoldan çıkmak” (KOS II, s. 190).
Tir-giz- “diriltmek” (KOS II, s. 238).
Tiy-giz- “değdirmek” (KOS I, s. 68).
Toy-guz- “doyurmak” (KOS II, s. 243).
Tur-ğuz- 1. “ayağa kaldırmak, kalkmaya zorlamak”; 2. “kurmak, inşa etmek”; 3. uyandırmak, kaldırmak” (kos 11, s. 269).
Tuu-ğuz- “doğurtmak, doğum yaptırmak” (kos 11, s. 273).
Tuy-ğuz- “duyurmak” (kos 11, s. 264).
Tüy-güz- “dügümletmek, ördürmek” (kos 11, s. 278).
Ur-guz- “vurdurmak, dövdürmek” (kos 11, s. 307).
Ür-güz- “havlatmak, ürdürmek” (kos 11, s. 324).
Üy-güz- “küme halinde yığdırmak” (KOS II, s. 319).

Burada dikkatimizi çeken nokta Kırgızcadaki z’li biçimlerin ağırlıklı olarak ettirgen, r’li biçimlerin ise *catkır-/catkız*- “yatırmak, uyutmak” (KOS I, s. 239), *cutkur-/cutkuz*- “yutturmak, içirmek” (KOS I, s. 271), *tutkur-/tutkuz*- “tutturmak” (KOS II, s. 272) örnekleri dışında etken fiiller türetmesidir.

-KXr- ekinin bir diğer özelliği 2. şahıs emir kiplerinde kullanılmasıdır. Baskakov, -*kır* ~ -*a.r* ekinin arkaik 2. teklik şahıs emir kipi olduğunu, beddualarda kullanıldığını, köken olarak bir sıfat fiil eki olduğunu belirterek *ser-gir* “duyarlı”, *al-ğır* “alıcı”, *il-gir* “çevik” örneklerini vermektedir (Baskakov, 1988, s. 343). Şçerbak, -*kır*, -*kur*, -*ğır*, -*ğur* eklerini emir kipi maddesi altında ele alarak ekin konuşanın irade belirtisine çok güçlü duygusal renk kattığını, mutluluk, başarı veya bela isteklerini ifade ettiğini belirterek şu küfür ve beddua örneklerini göstermektedir: Başkurt ağızlarında *kirilgiri* “kırılınca”, *kaptalgır* “yıkıl”, Kumukça *yüzüñ kara bolğır* “yüzün kara olsun”, Özbekçe *barağa tãpmağır* “iyilik bulmayasın”. Ayrıca yapı bakımından bu ekin çağdaş Türk dillerinde sıfatlaşan, yahur emir kipinin 3., bazen 2. şahıs şekline dönüşen şimdiki zaman veya şimdiki-gelecek zaman sıfat fiilinin göstergesine kadar geri gittiğini belirtir (Şçerbak, 2016, s. 59-60). Ergönenç Akbaba, Nogay Türkçesinde -*Glr* ekinin 3. teklik ve çokluk emir kipinde kullanılan bir pekiştirici olduğunu, dua ve beddualarda kullanıldığını ifade etmektedir (Akbaba, 2008, ss. 3, 6).

Kırgızcada da 2. veya 3. şahsa karşı beddualarda -KXr ekinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

f) Beddua örnekleri:

- Ant ur-gur* “lanet olası, Allah’ın cezası” (KFS, s. 46).
Apat ayda-gır “geberesice, kahrolasica” anlamında büyük baş, boynuzlu hayvanlar için söylenen bedduadır (KOS I, s. 61).
Arbağ ur-gur “lanet olası; ölü ruhu çarpsın” (KOS I, s. 65).
Atağın etin ce-gır “lanet olası; babanın ölüsünü gör” (KOS I, s. 78).
Bağıy baylan-gır “bahtın bağlansın” (KFS, s. 67).
Balaa bas-kır/balaketa bas-kır “başına bela/felaket gelsin” (KOS I, s. 103).
Baralıña cetpe-gır “gençliğini yaşayama, yaşken geber” (KFS, s. 71).
Barğanıñdan kelbe-gır “gidip de dönme, gittiğin yerde geber” (KFS, s. 72).
Başıña körün-gür “Allah belanı versin” (KFS, s. 93).
Başıñdı cut-kur “başını yiyesi, geberesi” (KFS, s. 93).
Baygege sayıl-gır “Yok olası, kahrolası” (KOS I, s. 95).
Bereke tappa-gır “İyilik görmeyesice” (KOS I, s. 129).
Betiñ küy-gür “yüzsüz, utanmaz, yüzün yanasica” (KOS I, s. 131).
Betiñe dulay çık-kır “yüzüne yara, tümör çıksın” dulay “apse, tümör” (KOS I, s. 200).
Beyit bol-gır “geberesice, mezara dönüş” (KOS I, s. 124).
Booruña kel-gır “ciğerine gelesi” (KFS, s. 117).
Booruña külapsa çık-kır “bağrına yara çıksın” *külapsa* “hastalık adı” (KOS I, s. 463).
Cağıy sın-gır “çenen kırılsın” (KOS I, s. 207).
Cağıy kış-kır “ağzın yamulsun” karış- “kramp girmek, kas sıkışmak” (KOS I, s. 356).
Cağşılık körbô-gür “iyilik görmeyesi” (KOS I, s. 427).
Canıñdı ce-gır “lanet olası” (KOS I, s. 227).
Canba-gır “talihsiz, şanssız” (KOS I, s. 236).
Çaşaba-gır “yaşamayasica, geberesice” (KOS I, s. 241).
Cayra-gır “gençliğinde geber” anlamındaki beddua sözüdür (KOS I, s. 217).
Cer maylan-gır “Hayvanlar için ‘geberesice, kesilesice, yağınla yer yağlansın’ anlamında söylenen beddua” (KOS II, s. 12).
Ceterğden ur-gur “ecdadın, ceddin çarpsın” (KFS, s. 171).
Cılas bol-gır “yok olası, kahrolası” anlamında genelde atlar için kullanılan beddua. (KOS I, s. 279).
Colu kat-kır “bahtsız, talihsiz” anlamında çocuklar için söylenen sitem sözü. (KOS I, s. 358).
Coluğa taş üyül-gür “yoluna taş yığılsın, çıkmaza gir” (KOS II, s. 320).
Coluğdu kудay muuna-gır “işin rast gitmesin” muuna- “yoluna taş koymak” (KOS II, s. 42).
Cülünün üzül-gür “iliğin kopsun, geber” (KOS I, s. 274).
Çabuıñdan ur-gur “sırtından vurul” çabuu “sırt, arka” (KOS II, s. 332).
Çalkağdan tüş-kür “geberesice” (KFS, s. 473).
Çeçek ańda-gır “çiçek hastalığı bulaşsın” (KOS II, s. 360).
Çemen at-kır “başına bir hastalık gelsin, hastalık bulaşsın” *çemen* “bir çeşit hastalık” (KOS II, s. 357).
Çımın tiyip kırıl-gır “sinekler saldırınsın/geberin” anlamında develer için söylenen sövgü. (KOS II, s. 388).
Depkir tappa-gır “huzur bulmayasica” (KOS I, s. 193).
Dımağına taş tiy-gır “istediklerin olmasın, yoluna engel çıksın” (KOS I, s. 206).
İnsabıña çok tüş-kür “insafsız, yüzsüz” (KOS II, s. 365).
İrisiñ kat-kır “iyilik görmeyesin, rızkın olmasın” (KOS II, s. 440).

Iskatıñ² koyul-ğur “geberesice” (KOS II, s. 440).
Iymanıñ kur-ğur “imanın kurusun” (KFS, s. 498).
Iymanıñ küy-ğür “imanın yansın” (KOS II, s. 426).
İçinen kan öt-kür “içinden kan geçsin” (KFS, s. 219).
İt ce-gir “köpek yesin” (KOS I, s. 242).
İt iç-kir “köpek içsin” anlamında alköl için söylenir (KOS I, s. 305).
Kan kus-kur “kan kusasıca” (KOS I, s. 452).
Kara bas-kır “başına kaza bela gelsin” (KOS I, s. 346).
Kara başıñdı ce-gir/cut-kur “geberesi, yok olası” (KOS I, s. 119).
Kara oozuñı kan tol-ğur “şom ağzın kanla dolsun” (KOS I, s. 345).
Kaşay-ğır “kör olasıca” (KOS I, s. 363).
Kebenek³ al-ğır “kebenek olasıca” (KOS I, s. 364).
Kemeliñe kelbe-gir “kemale erme” (KFS, s. 261).
Kepiniñdi ce-gir “kefenini yiyesi” (KOS I, s. 375).
Keşiñin ce-gir “iyilik görmeyesin” (KOS I, s. 384).
Kırl-ğır “yok olası, geberesi” (KOS I, s. 497).
Kolu uzarba-ğır “ömür boyu yardım edecek biri (oğlun, gelinin) olmasın, işin rast gitmesin” (KOS II: 300).
Korum⁴ bol-ğur ‘yok olasıca, geberesice’ anlamında koyunlar için söylenen beddua KOS I, s. 409).
Köründö ökür-ğür “mezarında hortla” (KOS II, s. 91).
Kötüñö ködö⁵ çık-kır “kıcına ködö çıksın” (KOS I, s. 414).
Közün aq-kır “gözün çıksın, kör ol” (KOS I, s. 414).
Közündön çık-kır “nankör, iyilik bilmez” anlamında yazıklanma bildirir. (KOS II, s. 386).
Közünö nıl⁶ cabıl-ğır “gözün kör olsun” (KOS II, s. 59).
Kuday al-ğır “Allah canını alsın” (KOS I, s. 436).
Kuday esebiñdi tap-kır “Allah cezanı versin” (KFS, s. 322).
Kuday karaylat-kır “Allah gözünü çıkarsın”, *karayla-* “büyük bir acı, şaşkınlık içerisinde olmak (biricik çocuğunu kaybeden insanlar için) (KOS I, s. 347).
Kuday uçañan ur-ğır “Allah sırtından vursun” (KOS II, s. 312).
Kuykalan-ğır “ateşte yanasıca” (KOS I, s. 438).
Kuru oozuñı kum tol-ğur “boş ağzın kumla dolsun” (KOS I, s. 444).
Kuura-ğır “zavallı, gariban” (KOS I, s. 455).
Molo⁷ bol-ğur “geberesice” (KOS II, s. 32).
Ok tiy-ğır “kurşun geçsin” (KOS II, s. 65).
Omurtkan sın-ğır “omurgan kırılsın” (KOS II, s. 69).
Onbo-ğır “onmayası” (KOS II, s. 70).
Oozuñ cılan uyala-ğır “ağzına yılan yuva yapsın” (KOS II, s. 316).
Oozuñ sın-ğır “çenen kırılsın” (KOS II, s. 64).
Oozuñ kel-gir “ağzına yara çıksın” (KOS II, s. 73).
Ölöt⁸ al-ğır- “büyük baş boynuzlu hayvanlar için ‘geberesice, kahrolasıca’ anlamında söylenen bir beddua” (KOS II, s. 93).

² *Iskat* “ölen kişiye ait eşyaların onu ruhunun şad olması için dağıtılması” (KOS II, s. 440).

³ *Kebenek* “bir çeşit keçi hastalığı” (KOS I, s. 364).

⁴ *Korum* “kaya parçalarından oluşan büyük taş yığını” (KOS I, s. 409).

⁵ *Ködö* “tümör, ur” (KOS I, s. 414).

⁶ *Nıl* “siyahlık, karanlık” (KOS II, s. 59).

⁷ *Molo* “mezar taşı, mezar” (KOS II, s. 32).

⁸ *Ölöt* “hayvanların geçirdiği salgın hastalık” (KOS II, s. 93).

Saat bas-kır "Allah belanı versin" (KFS, s. 411).
Sakalıñ kırkıl-ğır/sakalıñ örttön-gür "sakalın kesilsin, sakalın yansın". Yaşlı başına rağmen uygunsuz bir davranıştan bulunan kişiler için "yüzsüz, utanmaz, yaşımdan utan" anlamında söylenen sövgü sözüdür (KOS I, s. 496).
Seldeñe çok tüş-kür "sarığına kor ateş düşsün" (KOS II, s. 142).
Sıypal-ğır "yok olasıca" (KOS II, s. 178).
Sool-ğır "kahrolası, ömrü solası" (KOS II, s. 155).
Soyul-ğır "kesilesice, geberesice" anlamında hayvanlar için kullanılır (KOS II, s. 158).
Söögü söpöt bol-ğır "kemiklerin çürüsün" (KOS II, s. 161).
Şaytan al-ğır/bas-kır "şeytan alsın" (KOS II, s. 397).
Taş kap-kır "işin rast gitmesin, yoluna taş koyulsun" anlamında cimri, pinti insanlar için söylenir. (KOS II, s. 216).
Teñir soq-kır "Allah cezanı versin" (KOS II, s. 226).
Tiliñ kesil-gir "dilini kesilsin" (KOS II, s. 236).
Tiliñe cara çık-kır "dilini yara çıksın" (KOS II, s. 236).
Tişine taş tiy-gir "dişine taş değsin" (KOS II, s. 240).
Topurak bas-kır "geber, toprak altında kal" (KOS II, s. 253).
Töböñdön ur-ğır "Allah tependen çarpsın" (KFS, s. 450).
Tübün tüş-kür "soyun kurusun" tüp "soy, sülale" (KOS II, s. 283).
Tülöñ kat-kır "iyilik görme, dileklerin gerçekleşmesin" *tülö-* "istek, dilek, rica" (KOS II, s. 281).
Ustukanı upat bol-ğır "geber, toprağa karış" (KOS II, s. 306).
Uzaba-ğır "iyilik görmeyesice" (KOS II, s. 299).
Üyñ küy-gür "evi yanasıca" (KOS II, s. 319).

g) Ek sınırlı sayıda alkış örneklerinde de görülmektedir:

Bay bol-ğır "varlıklı, mal mülk sahibi ol" (KOS I, s. 94).
Bereke tap-kır "işin rast gitsin" (KOS I, s. 129).
Coluñ bol-ğır "mutluluklar dilerim" (KOS I, s. 258).
Iramatı bol-ğır "rahmetli" (KOS II, s. 436).
Tukumunñ ös-kür "neslin, soyun çoğalsın" (KOS II, s. 265).

h) Beddualarda görülen -KXr- eki durum eki de alabilmektedir:

Eç bir kimden kem emes, bul onbo-ğır-dun akılı "bu onmayasıcanın akıllı hiç kimseninkinden eksik değil" (KOS II, s. 72).
Iskatıña koyul-ğır-dun malı! "genelde kadınlar 'geberesi' anlamında hayvanlar için kullanır (KOS II, 440).
İt iç-kir-din tamagı! "köpekler yesin bu yemeği/ne biçim yemek bu?" (KOS I, s. 305).
İt ce-ğir-din kömöçü! "köpek yesin bu ekmeği, yenilecek gibi değil" (KOS I, s. 305).
Örttön-gür-dün özü eken, buzuktun kara közü eken (folk) "meğer o ateşte yanasıcanın, fesatçının ta kendisiymiş" (KOS II, s. 101).
Kim bilet tügön-gür-dükün "kim bilir o tükenesice ne yaptı" (KOS II, s. 277).

SONUÇ

Kırgızca gramer kitaplarında -KXr- eki ettirgenlik eki olarak geçmektedir ve ekin -kar/-ker, -kır/-kir, -kor/-kör, -kur/-kür, -kaz/-kez, -kız/-kiz, -koz/-köz, -kuz/-küz, -gar/-ger, -gir/-gir, -gor/-gör, -gur/-gür, -gaz/-gez, -gız/-giz, -goz/-göz, -guz/-güz gibi alomorfları bulunmaktadır. İnceleme sonucu, ekin:

- a) Yansımalı sözcüklere gelerek *aykır, bışkır, cötkür, çüçkür* gibi geçişsiz fiiller;
- b) Yansımalı sözcüklerden *dañır dunğur, düñgür düñgür, küñgür küñgür* gibi yine yansımalı sözcükler;
- c) Hem isim hem de fiil köklerine gelerek *azğır, bütkör, cazgır, öskör* gibi geçişli fiiller;
- ç) Fiil köklerine gelerek *alğır, bilgir, ilgir, ötkür* gibi sıfatlar;
- d) -Kar/-kaz- gibi geniş ünlülü şekillerinin isimlere gelerek *añğar, atkar/atkaz, ayıpkar, başkar* gibi geçişli fiiller türettiği;
- e) -R'li yapıların etken geçişli fiiller türettiği, -z'li yapıların her zaman ettirgen yapıda olduğu;
- f) Olumsuz ek almış fiil kök/gövdelerine ve olumsuz anlam ifade eden fiillere gelerek 2. ve 3. teklik şahıs emir kipindeki beddualar yaptığı;
- g) Sınırlı sayıda da olsa alkışlar türettiği;
- h) Beddua örneklerinde ekin durum ekleri aldığı görülmüştür.

Görüldüğü üzere, Kırgızca'da -KXr- eki tarihi dönemlerdeki kullanım özelliklerini korumakla birlikte farklı işlevleri barındırmakta ve günümüzde de işlek bir ek olarak kullanılmaktadır.

ESER KISALTMALARI

KFS: Kırgız Tilinin Frazelogiyalık Sözdüğü

KOS: Kırgızça-Orusça Sözdük I-II

KAYNAKÇA

- Abduldayev, E., Kudaybergenov, S., Zaharova, O. V. (1987). *Grammatika Kirgizskogo literaturnogo yazıka I: fonetika i morfologiya*. Bişkek: İlim Yayınları.
- Abduvaliyev, İ. (2008). *Kırgız tilinin morfologiyası*. Bişkek.
- Arat, R. R. (1955). Türkçede kelime ve eklerin yapısı. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, (4), 396-401.
- Atalay, B. (1941). *Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme*. İstanbul: Matbaa-i Ebüziyya.
- Baskakov, N. A. (1988). Kategoriya nakloneniya. E. R. Tenişev, (Ed.), *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov: morfologiya* (324-367). Moskva: Nauka.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. (G. Karaağaç, Çev.) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ergönenç Akbaba, D. (2008). Nogay Türkçesinde emir kipinde kullanılan -GIR eki üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi*, makale no: 18746, 161-168.
- Gabain, A. M. (2007). *Eski Türkçenin grameri*, (M. Akalın, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2008). *Karahanlı Türkçesinde fül*, Yayımlanmamış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Osmonova, C., Konkobayev, K., Caparov. Ş. (2001). *Kırgız tilinin frazeologiyalık sözdüğü*. Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi.

- Selçuk, B.K. (2013). İşlevsel dilbilgisi çerçevesinde Kırgızcada ettirgenliğin işlevsel anlamsal alanı. *Turkish Studies*, 8(1,) 2241-2256.
- Serebrennikov, B. A., Gadjieva, N. Z. (2001). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihi grameri*. (T. Hacıyev, M. Öner, Çev.) Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Şçerbak, A. M. (2016). *Türk dillerinin karşılaştırmalı şekil bilgisi üzerine denemeler*. (Y. Karasoy, N. Hacıyev, M. Gülmez, Çev.) Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Toprak, F. (2003a). Türkçede -Glr-/GUr- ekinin kullanımı ve Divanü Lügati't Türk'teki farklı fonksiyonları. *Ekev Akademi Dergisi*, 7(14), 237-244.
- Toprak, F. (2005b). *Harezmi Türkçesinde fiil*. Ankara.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kırgızça-Orusça Sözdük*. Frunze.
- Yuldaşev, A. A. (1988). Slovoobrazovaniye glagola. E. R. Tenişev, (Ed.), *Sravnitelno istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov: Morfologiya* (423-439). Moskova: Nauka.